

Камен ДИМИТРОВ

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

**ПРЕДАВАНЕ НА PRAESENS, FUTURUM И FUTURUM PRAETERITI
В ЕДИН СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ТЕКСТ**

Kamen DIMITROV

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

**RENDERING OF PRAESENS, FUTURUM И FUTURUM PRAETERITI
IN A MIDDLE BULGARIAN TEXT**

The article examines the transmission of the Present, Future and Future in the Past in the Middle Bulgarian translation of the homilies of Abba Dorotheus of Gaza. The emphasis of the research is mainly on the cases of non-equivalent transmission of the Greek temporal forms, as the freer interpretation of the original text is an important indication for the idiolect of the translator. The use of the studied verb tenses revealed an intertwining of archaic and innovative language features. There are findings of particular importance for the history of the Bulgarian language, namely examples of a linguistic phenomenon not attested in other Slavic texts – the formation of the Future in the Past using the verb *имѣти*.

Ключови думи: глаголни времена, презенс, футур, бъдеще време в миналото, среднобългарски превод, авва Доротей.

Keywords: verb tenses, Present, Future, Future in the Past, Middle Bulgarian language, Abba Dorotheus.

Отношението между двата известни до този момент превода на Словата на авва Доротей, битувачи в славянската ръкописна традиция, се очертава като едни от най-дискутираните напоследък въпроси, свързани с особеностите на предевтимиевските средновековни текстове (Христова-Шомова 2001: 36, Димитров 2013: 8, Афанасьева 2018: 40, Буланин 2018: 25, Федер 2017: 80, Федер 2018: 52). Тук обаче няма да бъде разглеждана текстологичната история на този корпус от слова, а вниманието ще бъде насочено предимно към употребата и към техниката на превеждане на някои от глаголните категории в среднобългарския превод на поученията. Този превод получава много по-ши-

роко разпространение поради по-доброто си качество, а някои глаголни форми, употребени в него, не са засвидетелствани в нито един друг средновековен славянски текст.

Основна цел в това проучване е изолирането на случаите, когато глаголното време в гръцкия текст се предава с различно, с друго славянско глаголно време. Всъщност интересно е да се изследват причините за „свободното“ отношение на книжовника към превеждания текст. Тези причини могат да бъдат както субективни (предпочитание на преводача), така и обективни – отликите в темпоралните системи на гръцкия и българския език, както и техните стилистични особености. Изследването си поставя и други задачи – установяване на архаичните и по-новите езикови пластове в славянския текст, разглеждане на влиянието на балканската лингвистична среда върху езика на превода, обособяване на специфичните морфологични особености, които са както индикация за идиолекта на книжовника, така и ценен материал за историята на българския език.

Предмет на конкретен анализ са начините на предаване на сегашно, бъдеще и бъдеще в миналото в среднобългарския превод на словата на авва Доротей*.

Гръцките *презентни форми* в огромната част от случаите се предават с аналогични славянски форми за сегашно време:

овѣ ѡво за дѣтотвореніе смѣшает' сѧ (συμμίγνυται). овѣ же за еже испѣннати свое сластолюбіе (284);

естъ же и егда шестевѣют' (ὀδεύουσι) двѣ поприщи, и заблѣждѣютъ (πλανῶνται), и вѣзвращаѣт сѧ (ὑποστρέφουσιν) опѣтъ (192);

хотѣи во кто прославити сѧ. завидитъ (φθονεῖ) прославляемоу, или прѣпѣтит' номоу (232).

Тези употреби са закономерни и очаквани, те са налице тогава, когато преводачът решава да запази значението на синхронност на глаголното действие спрямо момента на говоренето, да вмести извършването му в границите на този ориентационен момент (Георгиев 1993: 308). Последователното еквивалентно предаване на сегашно време би могло да се обясни и със съответствието на значението, функцията и стилистиката на презентните форми в гръцкия и славянския текст (Милев 1979: 268–269).

Еквивалентност по отношение на гръцкия текст се наблюдава и при презентните форми, които изразяват просто бъдеще време:

обратѣте сѧ къ мнѣ ѹда, і исцѣлю (ἰάσομαι) сѣкрѣшеніа ваша. глѣтъ гѣ и елика таковаа (255);

* Проучването се провежда по Лвовския препис (рпк. № 217, II от библиотеката „Драгоманов“ в гр. Лвов). При наличие на разлики с най-ранния ръкопис, съдържащ среднобългарския превод, Погодинския (Пог. 1054, РНБ, XIV–XV в., двуюсов, двуеров, търновски правопис), те ще се посочват и коментират.

... и скоти наши пондоуѣ (πορεύσονται) с нами. и не оставилѣ, ни пазноктѣ (255).

По-интересни обаче са случаите, при които книжовникът не предава гръцките презентни форми на български с аналогични форми за сегашно време.

Налице е голяма група от случаи, при които гръцките форми за сегашно време са предадени на славянски с форми за минало свършено време, *напр.*:

и егда видѣ ѿтаго василіа посредѣ жрътовника, и иде въспоманѣ (ὑπομνήσκῃ) емоу. и хиритониса (χειροτονεῖ) его. и взѣтъ (λαμβάνει) его съ собою (61);

и призва (καλεῖ) врата, мнѣніе инаѣцаго. и запрѣти (ἐπιτιμᾷ) емоу, и ѿлоуѣи (ἀφορίζει) ѿ ѿтго приѣщеніа (178);

едіною оубо оудръжа и старецѣ. и веръже (ρίπτει) себе на носѣ его, мѣла оубѣдати ꙗ творитѣ, и іако кто естъ; (211);

и егда доидохомѣ до рѣки, съвлеуе (ἀποδύεται) онѣ ризы своа, и свѣза (δεσμεῖ) ихѣ на главѣ своаи ... (58).

Предавайки гръцкия презенс с минало свършено време, книжовникът заменя плана на нагледността с план на спомена. По този начин се постига по-висока степен на категоричност на изказа, придава се живост, образност и нагледност на повествованието, разказът се изпълва с напрежение и драматизъм (Стоянов 1993: 357).

Значително по-рядко презентни форми се заменят с аористни с цел да се избегне определено модално значение:

слъжи сѧ (συμβάίνει) огорченіе братѣ, долженѣ естъ положити единѣ каменѣ длъготръпеніа (260);

Формата за сегашно време в гръцкия текст е употребена вместо futurum, но за разлика от българския praesens propheticum и от модалната употреба на praesens вместо бъдеще време, не изразява увереност в осъществяването на планираното действие, а точно обратното – несигурност и допустима вероятност („Ако (ще) се случи огорчение на брата...“). Това е причината авторът на превода да свърже първия предикативен център в изречението с плана на спомена, като по този начин действието в главното изречение се представя като единствено възможно и неподлежащо на съмнение следствие от действието в подчиненото изречение.

Появата на славянски форми за аорист на мястото на гръцки презентни форми в редки случаи би могло да се обясни и с влиянието на контекста, *напр.*:

прѣвыи во длъжѣ вѣ рещи, іако азѣ съ властію глѣо, и сего ради не извѣсти (πληροφορεῖ) бѣ братѣ моему (154).

Малко по-горе на същата страница от слово ѿ (о еже оубо каати себе, а не искрънѣго) двукратно е употребено 3 л. ед. ч. мин. св. време на същия глагол,

като темата и на трите изречения е една и съща, а формите се повтарят почти дословно:

и овоиѣ оубо рещи, тако не ѿ срѣца поклонихъ сѧ братѣ своемоу, и сего ради не извѣсти (ἐπληροφόρησεν) емѣ бѣ (154);

и дрѣгоиѣ же рещи, тако азъ не вѣхъ оуготовленъ любовію къ братѣ моеиѣ, преждѣ покаати сѧ емоу къ мнѣ. и сего радї не извѣсти (ἐπληροφόρησεν) емѣ бѣ (154).

При замяната на сегашни форми с аористни миналите действия, фиксирани в гръцкия текст, са преосмислени и трансформирани в славянския превод като извършващи се в момента на говоренето. Употребата на презентни форми за изразяване на минали факти (т. нар. сегашно историческо време) е сред най-разпространените стилистични (преносни) употреби на сегашно време в българския език (Станков 1981: 44). Когато замества аористни форми, *praesens historicum* предава основната линия на повествованието, действията в тяхната последователност. Представяйки минали ситуации като протичащи в момента на говоренето, преводачът не само придава по-голяма напрегнатост и драматичност на описваните моменти (Стоянов 1993: 357), но и засилва усещането за достоверност на разказа, у реципиента се създава усещането, че авторът на монашеските поучения продължава да пресъздава в съзнанието си важни случки от своя живот, че лично е присъствал на библейски събития или на такива, разказани му от неговите наставници, светите старци Йоан и Варсануфий.

Освен с аорист понякога сегашното време се предава на български с минало несвършено време:

и наблюдаше (παρατηρεῖ) пакы въ часѣ събранїа, видѣти что творитъ братъ ... (176).

и проуеє въпрашааше (ἔρωτᾷ) его, поутю съгрѣшилъ еси; поутю престоупи и; (42) [срв. въпрашаєтъ (56, 181) < ἔρωτᾷ].

Предаването на формите за *бъдеще време* по описателен начин става с помощта и на глагола *хотѣти*, и на глагола *имѣти*:

походї кто мало, и оузрїи нѣхуто. и глѣтъ емоу помыслъ, смотри онамо. и помыслоу глѣтъ, по истиннѣ не имамъ смотрити (προσέχω), и ѿсѣцаєтъ волю свою и не съматрѣєтъ (55);

егдаже прїидетъ оустити ѣ. не елико (колико) ли полно естъ, толико илюѣтъ окрѡвавити сѧ (αἰμορρᾶγαῖσαι) ржцѣ его, хотѣщю исторгнѣти злоє былїє оно (230);

такожде і имѣнїа и стѣжанїа, и коеждо дѣло (еже) аще ѡреѣет сѧ кто, хошѣ (θέλη) и того самого пристрѣтїа ѡрещї сѧ (ἀποτάξασθαι) ... (53);

пакы же бл҃гынѣ бѣ ... провѣдѣи тако хошѣ (μέλλομεν) и по стѣ крѣщенїи съгрѣшити (ἀμαρτήσαι) ... дастъ намъ по бл҃гѣти своєи заповѣ^{ан} стѣ... (36).

Както се вижда от посочените примери, най-често бъдеще време, образувано с помощта на *χотѣти*, предава гръцки инфинитиви, предхождани от модални глаголи. В тези случаи е отчетен фактът, че неопределените гръцки футурни форми се употребяват предимно в такива конструкции и се превеждат на славянски с изявително наклонение (Милев 1979: 105; Иванова-Мирчева 1987: 252–255, 258–261). Описателно бъдеще време с *χотѣти* обаче се употребява не само в конструкции, състоящи се от *μέλλω* (‘възнамерявам’) и *θέλω* (‘желая’) + инфинитив (Милев 1995: 148), но и в такива, съдържащи глагола *ἔχω* (Асенова 2002: 202 – 204):

по истинѣ *χощемъ* искати (*ἔχομεν ζητῆσαι*) *дѣни сѣа*, и не *овращемъ* ихъ (185).

Подобни примери сочат, че футурните форми, образувани с помощта на *χотѣти*, започват да се употребяват и като съответствия на гръцки форми, семантично по-близо до *имѣти*, и потвърждават наблюденията, че *χощѣ*-съчетанията, които след XIV в. са единственият начин за изразяване на положително сложно бъдеще време в българския език, започват да изместват *имамъ*-съчетанията (Харалампиев 2001: 146; Асенова 2002: 204 – 206). Като катализатор на този процес обикновено се посочва балканската езикова среда и вече споменатите съчетания на *θέλω* + инфинитив, както и балканско-романската конструкция *volō* + инфинитив за изразяване на *futurum* (Минчева 1987: 29 – 30). Обяснението за това, че най-често употребяваните гръцки форми за бъдеще време (тези, които не влизат в състава на конструкции, съставени от модален глагол и *infinitivus futuri*), се предават предимно с *имамъ*-съчетания, би могло да се потърси в наличието на по-стар превод на словата на авва Доротей.

Спомагателните глаголи за образуване на бъдеще време през старобългарския период не са напълно граматикализирани и пазят отсенки от конкретното си значение (Мирчев 2000: 118). В най-голяма степен това конкретно значение се пази при глагола *начѣти*, като случаите на неговата употреба във функция на чист спомагателен глагол за образуване на бъдеще време са ограничени, а съчетанията с негово участие престават да бъдат характерни за езика след края на старобългарската епоха (Мирчев 1963: 200). Наличието на форми на глагола *начѣти*, изразяващи бъдещи действия, в среднобългарския превод на словата на авва Доротей е още едно основание да бъде изказано предположението за съществуване на по-стар превод на тези монашески поучения:

аще *лѣ* и *наунѣ* *внимати* *вратѣ* *своемѣ* и *глѣти*, *поучто* *съ* и *сѣе* *имѣ*, и *азъ* *не* *имамъ*... *нѣстѣ* *си* *вспѣхъ* *вратѣе*, *нѣстѣ* (86);

... *исцѣли* *раноу* и *зрасте*. *еще* *же* *болезно* *естѣ* *мѣсто*. и *егда* *къгда* *врѣже* *кто* *камѣ* *на* *не*, *минужае* *всего* *тѣлесе*, *оно* *мѣсто* *оудобѣ* *вредитѣ* *сѣ*. и *наунѣ* *авѣе* *кровѣ* *тоучити* (168).

В текста на словата се срещат някои особени случаи на употреба на *бъдеще в миналото*:

УТО ИМАТЪ БЪ ВЕЩЬ КАЛЖИГЕ^ѳ; БРАТЪ ЗАВЫ, И ТЫ ГЛѢШИ, АЩЕ БЫ ХОТѢЛЪ БЪ.
УТО ИМАТЪ БЪ КЪ ВЕЩИ. И ГЛѢ, ЕИ. АЩЕ БИ ХОТѢЛЪ БЪ ДА МЕДЪ ГАМЪ, МЕДЪ ХОТѢШЕ
ВЛІАТИ (Εἶχε) (157);

ПАКЫ ЕГДА ХОТѢШЕ СѦ ѠПЖСТИТИ (ἔμελλον ἀπολῦσαι) ПРАВИЛО, ВИДА(ШЕ)
ЕГО ИСХОДАЩА Ѡ ОЛТАРА ... (210).

В първия пример преводът на имперфектната форма на глагола ἔχω за 3 л. ед. ч. с форма за futurum preteriti е наложен от елипсата на инфинитива βαλεῖν [εἶχε (βαλεῖν)] в текста на оригинала. Във втория случай гръцката форма за 1 л. ед. ч. е заместена със славянска за 3 л. ед. ч., като вероятната причина за това е, че преводачът е работил с четец и неточно е възприел ἔμελλον ἀπολῦσαι като ἔμελλεν ἀπολῦσαι.

Според изследванията по историческа граматика на българския език в паметниците от старобългарския и среднобългарския период не са засвидетелствани примери за образуване на бъдеще в миналото от имперфект на имѣти и инфинитив, въпреки че съвременните форми от типа на *имаше да се молиш*, *имаше да се разхождате* и т.н. предполагат тяхното съществуване на по-ранен етап (Харалампиев 2001: 150; Харалампиев 2000: 227 – 228; Мирчев 1963: 204). В среднобългарския превод на словата на авва Доротей се срещат примери, подкрепящи хипотезата за наличието на форми за futurum preteriti, образувани с помощта на имѣти:

СИЦЕ ОУБО АЩЕ ТРЕБѢТЪ КТО ГАЦЕ И НЕ ИМА, ТОКМО ЗЕЛІЕ. ДА РЕУѢ ПОМЫШЛЕНІЮ СВОЕМОУ. ТАКО АЩЕ НА ПОЛЗЪ БИ МИ БЫЛО, ИМАШЕ (Εἶχε) ВСѦКО ТО ПОСЛАТИ (πέμψαι) МИ БЪГЪ (150);

АЩЕ БО БЫ ПРЕТРЪПѢЛЪ МАЛЫИ ГЛЪ БРАТА СВОЕГО, ИМАШЕ ОУГАСИТИ (Εἶχεσ σβέσαι), ГѢЖЕ РѢХЪ МАЛОЕ ОУГЛІЕ, ПРЕЖЕ ДАЖЕ НЕ ВЪДѢ СМѢЩЕНІЕ (161);

АЩЕ БО БЫ ИЗ НАЛА ПОЛОЖИ ВРЪХЪ СЕБЕ ОУКОРИЗНЪ. И ПРЕНЕСЛЪ ГЛЪ БРАТА СВОЕГО, И НЕ ХОТѢЛЪ СЕБЕ ѠМЪСТИТИ. И ПРОТИВЪ ЕДИНОМОУ СЛОВЪ РЕЦИ ДВѢ ИЛИ ПАТЬ СЛОВЕ. И ВЪЗДАТИ ЗЛА ЗА ЗЛО, ИМѢАШЕ ИЗБАВИТИ СѦ (Εἶχεν ἐξήλησαι) Ѡ ВЪСѢХЪ ЗОЛЪ СИХЪ (163 – 164).

Срв. и в Пог. 1054:

АЩЕ БО БИ ПОТРЪПѢЛЪ МАЛЫИ ГЛЪ БРАТА ТВОЕГѦ, ИМѢШЕ ОУГАСИТИ ТАКОЖЕ РѢХЪ МАЛО АГЛІЕ, ПРѢЖЕ НЕ ВЪДЕТЬ СМѢЩЕНИЕ (244б);

АЩЕ БИ НА ПОЛЗЪ МИ БИ БЫЛО, ИМѢШЕ ВСѢКО ПОСЛАТИ МИ ТО БЪГЪ (241а);

АЩЕ БО БИ ИЗ НАУЛА ПОЛОЖИЛЪ ВРЪХОУ СЕБЕ ЗКОРИЗНЪ, И ПРѢНЕСЛЪ ГЛЪ БРАТА СВОЕГО. И НЕ ХОТѢЛЪ СЕБЕ ѠМЪСТИТИ... ИМѢШЕ ИЗЪБАВИТИ СѦ Ѡ ВСѢ ЗЛЪ СИХЪ (245б).

Обстоятелството, че в цитираните пасажи бъдеще време в миналото се предава чрез конструкция с участието не на infinitivus futuri (а на infinitivus aoristi), се дължи на факта, че гръцкият аорист предава минало действие единствено в индикатив. Формите за инфинитив, подчинително, желателно и заповедно наклонение обикновено означават еднократни действия, като аористните форми за неопределително наклонение в съчетание с някои глаголи могат да предават и минали или предварителни действия (Милев 1995: 152).

В други случаи обаче преводачът предпочита да предаде съчетанието ἔχω + infinitivus с условно наклонение, тъй като при наличие на изразено условие в подчиненото изречение, кондиционалът и бъдеще в миналото в главното изречение биха могли да се синонимизират:

аще вы хотѣлъ ми бѣти мѣдѣ, авѣе мѣдѣ вы вѣліалъ (εἶχες βαλεῖν) (157) ('щеше да ми налее' = 'би ми налял').

Разнообразието от начини за предаване на презентните и футурните форми, преплитането на архаични и иновационни езикови черти би могло да е резултат не само от съществуването на южнославянски (среднобългарски) и на хипотетичен руски превод на словата на авва Доротей, но и да е следствие от разнопосочно развитие на общ протопревод (Димитров 2007: 319). Отбелязаните в поученията специфични, уникални и незасвидетелствани до този момент в други славянски текстове лингвистични явления (като например образуване на бъдеще в миналото с помощта на глагола имѣти), освен че представляват интерес за историческата граматика, биха били от съществено значение при установяване авторството на текстове, дело на същия книжовник преводач. Нееквивалентното предаване на гръцките темпорални форми е следствие не само от действието на субективни (мироглед, стил, филологическа подготовка на преводача, работа с четец), но и на обективни фактори – влиянието на балканската езикова среда, отликите в темпоралните системи на българския и гръцкия език, жанровата специфика на поученията, която налага търсене на начини за постигане на максимално въздействие върху реципиента.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Асенова 2002:** *Асенова, П.* Балканско езикознание. В. Търново: „Фабер“. [Asenova 2002: Asenova, P. Balkansko ezikoznanie. V. Tarnovo: „Faber“].
- Афанасьева 2018:** *Афанасьева, Т. И.* О происхождении первого перевода „Поучений“ аввы Дорофея. – В: Берлинский Кормчий: Древнерусский учительный сборник XIV века (Письменные памятники истории и культуры России в собраниях зарубежных архивов и библиотек. Т. 7). Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета. [Afanas'yeva 2018: Afanas'yeva, T. I. O proiskhozhdenii pervogo perevoda „Poucheniy“ avvy Dorofeya. – In: Berlinskiy Kormchiy: Drevnerusskiy uchitel'nyy sbornik XIV veka (Pis'mennyye pamyatniki istorii i kul'tury Rossii v sobraniyakh zarubezhnykh arkhivov i bibliotek. T. 7). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta].
- Буланин 2018:** *Буланин, Д. М.* Рукопись Hamilton 381 как культурный феномен. – В: Берлинский Кормчий: Древнерусский учительный сборник XIV века (Письменные памятники истории и культуры России в собраниях зарубежных архивов и библиотек. Т. 7). Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета. [Bulanin 2018: Bulanin, D. M. Rukopis' Hamilton 381 kak kul'turnyy fenomen. – In: Berlinskiy Kormchiy: Drevnerusskiy uchitel'nyy sbornik XIV veka (Pis'mennyye

- ramyatniki istorii i kul'tury Rossii v sobraniyakh zarubezhnykh arkhivov i bibliotek. Т. 7). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta].
- Георгиев 1993:** *Георгиев, Ст.* Българска морфология. В. Търново: „Абагар“. [**Georgiev 1993:** *Georgiev, St.* Balgarska morfologiya. V. Tarnovo: „Abagar“].
- Димитров 2007:** *Димитров, К.* Славянският превод на словата на авва Доротея в българската и руската ръкописна традиция. – В: Търновска книжовна школа. Т. 8. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. [**Dimitrov 2007:** *Dimitrov, K.* Slavyanskiyat prevod na slovata na avva Dorotey v balgarskata i ruskata rakopisna traditsiya. – In: Tarnovska knizhovna shkola. Т. 8. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“].
- Димитров 2013:** *Димитров, К.* Авва Доротея. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. [**Dimitrov 2013:** *Dimitrov, K.* Avva Dorotey. Slova. Srednobalgarski prevod. Gratsko-balgarski slovoukazatel. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“].
- Иванова-Мирчева 1987:** *Иванова-Мирчева, Д.* Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. София: „Народна просвета“. [**Ivanova-Mircheva 1987:** *Ivanova-Mircheva, D.* Vaprosi na balgarskiya knizhoven ezik do Vazrazhdaneto. Sofia: „Narodna prosveta“].
- Милев 1979:** *Милев, Ал., Г. Михайлов.* Старогръцка граматика. София: „Наука и изкуство“. [**Milev 1979:** *Milev, Al., G. Mihaylov.* Starogratska gramatika. Sofia: „Nauka i izkustvo“].
- Милев 1995:** *Милев, Ал., Ап. Михайлов.* Учебник по гръцки език за Духовните училища. Велико Търново: „Христо Червенаков“. [**Milev 1995:** *Milev, Al., Ap. Mihaylov.* Uchebnik po gratski ezik za duhovnite uchilishta. Veliko Tarnovo: „Hristo Chervenakov“].
- Минчева 1987:** *Минчева, А.* Старобългарският език в светлината на балканистиката. София: „Наука и изкуство“. [**Mincheva 1987:** *Mincheva, A.* Starobalgarskiyat ezik v svetlinata na balkanistikata. Sofiya: „Nauka i izkustvo“].
- Мирчев 1963:** *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София: „Наука и изкуство“. [**Mirchev 1963:** *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia: „Nauka i izkustvo“].
- Мирчев 2000:** *Мирчев, К.* Старобългарски език. Кратък граматичен очерк. Велико Търново: „Фабер“. [**Mirchev 2000:** *Mirchev, K.* Starobalgarski ezik. Kratak gramatichen ocherk. Veliko Tarnovo: „Faber“].
- Станков 1981:** *Станков, В.* Стилистични особености на българския глагол. София: „Народна просвета“. [**Stankov 1981:** *Stankov, V.* Stilistichni osobenosti na balgarskiya glagol. Sofia: „Narodna prosveta“].
- Стоянов 1993:** *Стоянов, Ст.* Граматика на българския книжовен език. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [**Stoyanov 1993:** *Stoyanov, St.* Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“].
- Федер 2017:** *Veder, W. R.* Zur Überlieferung der Texte in der Handschrift Hamilton 381 [On the Transmission of The Texts in Codex Hamilton 381]. – *Rossica antiqua*, 2017, 14 (1).

- Федер 2018:** *Федер, У.* Инципитарий рукописи Hamilton 381 – В: Берлинский Кормчий: Древнерусский учительный сборник XIV века (Письменные памятники истории и культуры России в собраниях зарубежных архивов и библиотек. Т. 7). Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета. [**Feder 2018:** *Feder, U.* Intsipitariy rukopisi Hamilton 381 – In: Berlinskiy Kormchiy: Drevnerusskiy uchitel'nyy sbornik XIV veka (Pis'mennyye pamyatniki istorii i kul'tury Rossii v sobraniyakh zarubezhnykh arkhivov i bibliotek. T. 7). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta].
- Харалампиев 2000:** *Харалампиев, Ив.* Бъдещето на българския език от историческо гледище (Върху морфологичен материал). Велико Търново: „Фабер“. [**Haralampiev 2000:** *Haralampiev, Iv.* Badeshteto na balgarskiya ezik ot istorichesko gledishte (Varhu morfologichen material). Veliko Tarnovo: „Faber“].
- Харалампиев 2001:** *Харалампиев, Ив.* Историческа граматика на българския език. Велико Търново: „Фабер“. [**Haralampiev 2001:** *Haralampiev, Iv.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Veliko Tarnovo: „Faber“].
- Христова-Шомова 2001:** *Христова-Шомова, И.* Славянските преводи на монашеските поучения на авва Доротей. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, XXV, 2. [**Hristova-Shomova 2001:** *Hristova-Shomova, I.* Slavyanskite prevodi na monasheskite poucheniya na avva Dorotey. – Palaeobulgarica/Starobalgaristika, XXV, 2].

Доц. д-р А. Петкова по време на церемонията по връчване на грамоти *Maxima cum laude* във ВГУ (2008 г.)

Доц. д-р А. Петкова с проф. д-р В. Бонджолова след тържеството за Деня на народните будители (30.10.2008 г.).